

Ivan
Basić

Antologija ranoga jadertinskog kršćanstva

PAVUŠA VEŽIĆ, Zadar na pragu kršćanstva: Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području, Zadar, Arheološki muzej, 2005. (2006. i.e. 2007.), 232 str., ISBN 953-16478-8-6

Nakon prvih sinteza Carla Federica Bianchija i Wilhelma Gerbera te arhivskih i arheoloških sondiranja Luke Jelića te, što je možda manje poznato, Ejnara Dyggvea i Ćirila Metoda Ivekovića, ranokršćanska arheologija na zadarskom području procvat je doživjela 50-ih godina 20. stoljeća. Kao *dies natalis* sustavnih arheoloških istraživanja može se uzeti 1953., kada Mate Suić započinje dalekosežnu arheološku kampanju na lokalitetu Stivan (Sv. Ivan Krstitelj) u Mulinama na otoku Ugljanu gdje je otkriven monumentalni četveročlani kasnoantički kompleks (memorija, bazilika, mauzolej i *villa rustica*) iz prvih stoljeća jadertinskoga kršćanstva. U godinama koje su slijedile pojavili su se, gradeći na tim temeljima, drugi pionirski radovi M. Suića i, naročito, Ive Petriciolija te mlade generacije istraživača (Ksenija Radulić, Pavuša Vežić, Nikola Jakšić i dr.). Ipak, usprkos nizu vrijednih priloga sve do najnovijega vremena nije bilo cjelovite sinteze ranokršćanske umjetnosti toga područja.¹ Ona se pojavila potkraj prošle godine, u izdanju Arheološkog muzeja u Zadru, iz pera povje-

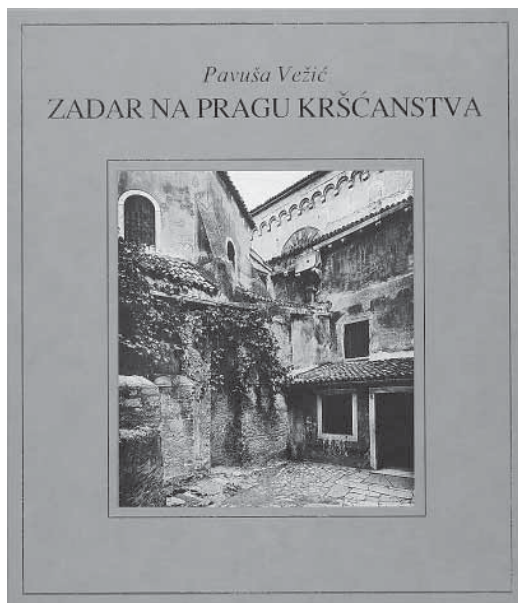
sničara umjetnosti i konzervatora P. Vežića. Ranokršćanska arhitektura zadarskoga područja autorova je stalna preokupacija, koju je razvio u nizu studija i istraživanja tijekom proteklih tridesetak godina. Jedna od važnijih među njima je ona *Zadar na pragu kršćanstva* iz 1993.,² eponim ove knjige (ta studija ponovljena je, uz neke dopune, u prvom poglavlju).³ Knjiga kao godinu objavljivanja nosi 2005. Ipak, podatak o izlasku iz tiska 2006. godine pažljiviji će čitatelj pronaći u bibliotečnom CIP zapisu na predlistu. No knjiga je objavljena zapravo tek 2007. godine, pa možemo samo sa žaljenjem ustanoviti da nam razlozi antedatiranju ovako reprezentativnoga izdanja i nakon pomnoga čitanja ostaju nedokučivi. Možda se kriju u onome vremenskom luku koji je, nakon ratnih razaranja, uvjetovao da se "suradnja na ovome projektu otegnula od prvotnoga teksta do konačne publikacije na vrijeme duže od jednoga desetljeća" (iz *Predgovora*).

Prije nekoliko godina pojavila se gotovo identično (pod)naslovljena knjiga Ante Uglešića, koja također pokušava ocrtati profil gra-

¹ Iznimka je BRANKA MIGOTTI, čija je disertacija (Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine, Zagreb, 1991.) objavljivana segmentirano u arheološkoj periodici tijekom prve polovice 90-ih godina, ali nikada nije doživjela integralnu objavu. Usp. ISTA, Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine, Zagreb, 1990. Šire je zasnovana sinteza: PASCALE CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe S.) en dehors de la capitale, Salona*. Tom. 1-2, Rome, 1995.-1996.

² PAVUŠA VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva, Diadora*, 15 (1993.), 29-54.

³ Uz studiju citiranu gore usp. npr. PAVUŠA VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 12 (1986.), 161-177; ISTI, Starokršćanski sloj katedrale u Zadru, *Diadora*, 10 (1988.), 165-181; ISTI, Krstionica u Zadru, *Peristil*, 34 (1991.), 13-23; ISTI, *Episkopalni kompleks u Zadru* (doktorska disertacija, rukopis), Zadar, 1993.

diteljskih ostvarenja ranoga kršćanstva na približno istom teritoriju.⁴ Stoga se nameće ponešto nezahvalna zadaća njihove usporedbe. Ne ulazeći u detalje, rekao bih da razlike kod dvaju autora proizlaze iz njihovih različitih metodoloških impostacija. Obojici autora bio je na raspolaganju manje-više isti materijal; no Uglešićev je pristup tipično arheološki, s obilnim deskripcijama, podacima o dimenzijama građevina i njihovih segmenata, odnosima zida, superponiranju starijih zdanja novima, spolijaciji itd., ali i začudnim manjkom stilske, tipološke ili ikonografske analize, dok je onaj Vežićev *par excellence* povijesnoumjetnički te ga karakterizira znanstvena akribija i stilska istančanost, s mnogo susretljivijim obraćanjem čitatelju. Kao što ni arhitektura nije samo zbir konstruktivnih elemenata složenih po određenom redu u službi odgovarajuće namjene, već je “ono što ostane kada se građevini oduzme kamenje” – upravo *umjetnost građenja* – tako ni sinteza (u slučaju ranije knjige arheološka topografija ranokršćanskoga razdoblja) nije samo zbroj sastavnih dijelova, već *umjetnost građenja teksta*.

⁴ ANTE UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002.

No, time se ne iscrpljuje komplementarnost mlađe knjige u odnosu na njezinu prethodnicu. Ona joj, štoviše, nastupa kao lekcija i kao mjera te se u tom smislu može shvatiti kao reakcija i odgovor na Uglešićevo izdanje. Uz već nabrojena obilježja toga odnosa, on se otkriva i u prostornom determiniranju područja proučavanja. Tako je A. Uglešić rubove svoje topografije markirao današnjim prostiranjem Zadarske nadbiskupije, logična posljedica čega je bilo – za ilustraciju – potpuno izostajanje važnih sakralnih građevina sjevernog dijela otoka Paga (na jugu Paga postoje samo dva ranokršćanska lokaliteta – Vlašići i Poveljana, oba manje značajna od ostalih sa sjevera otoka, u Novalji i oko nje). Nasuprot tome, P. Vežić je – po mojem mišljenju vrlo ispravno – postavio premisu kako “zadarsko područje ne omeđuju administrativne granice u sustavu crkvenih dijeceza već srodni arhitektonski oblici”.

U uvodnim poglavljima o oblikovanju kršćanskoga grada u Zadru autor pokušava nazrijeti “akvilejsku vezu” – korijene likovnih i urbanističkih utjecaja već od 4. stoljeća, u svjetlu posebnog odnosa (ne samo crkvenohijerarhijskog) između zadarskog biskupa i akvilejskog te milanskog kulturnog kruga. Poslije veoma detaljne obrade ranokršćanske sakralne topografije grada Zadra prijelaz k ruralnim svetištima otvara se poglavljem *Kristijanizacija sela*, vrlo lucidno pisanim i rijetkim pokušajem sinteze tog problema u našoj literaturi. Vežić razlikuje dvije faze procesa: “spontanu kristijanizaciju” sela čiji su nositelji bogati privatnici kršćanske vjeroispovijesti (očituje se u privatnim oratorijima i memorijama 5. stoljeća) i “organiziranu kristijanizaciju” koju provode već formirane crkvene strukture, još uvijek u okvirima istih toposa (očituje se u adaptacijama i dogradnjama prvotnih bogoslužnih prostora kongregacijskim i krstioničkim zgradama), ali ovog puta za veću zajednicu vjernika. Pritom se *case study* provodi upravo na Mulinama, koje su se od 4. do 6. stoljeća razvile od rustičkog imanja bogatog kršćanina do područnoga župnog središta, s naseljem formiranim

uz vilu. Interakcija “vila-kulturna građevina” u pagusu omogućuje autoru da dalje razvije pregled izvangradske ranokršćanske arhitekture finom gradacijom tog međuodnosa i njegovih obilježja (Pridraga, Bilice). U posebnim su poglavljima opisani, tipološki raznoliki, ranokršćanski sadržaji u manjim urbanim sredinama (Nin, Asseria, Varvaria, Novajlja) te uz istočnojadranski plovni put (Zaton, Toreta na Kornatu, Vrgada, Ugljan). Uz poglavlja koja pokrivaju tipologiju građevina i tehniku građenja, nisu zanemarene ni arhitektonska plastika i liturgijski predmeti kao sadržaji neodvojivi od ranokršćanske arhitekture kao temeljca ove knjige.

Mnoge nove i tek preliminarno objavljene ranokršćanske lokalitete sa zadarskoga područja (npr. brojne “Garške crikve” na otocima zadarskog arhipelaga) autor principijelno nije uzeo u razmatranje budući da još nisu provedena sustavna arheološka istraživanja. Među važnijima od onih kojima je istraživanje uglavnom kompletirano svakako je, primjerice, Podvršje-Glavčine, s dvojnim bazilikama koje je nedavno istražio upravo A. Uglešić. Bilo bi zanimljivo čuti autorovo mišljenje o nekim crkvenim spomenicima dosada ubrajanima među predromanička ostvarenja, koje je Uglešić nedavno redatirao u ranokršćansko razdoblje, primjerice o vrlo zanimljivoj dvoetažnoj crkvi Sv. Stošije u Puntamiki nadomak Zadra.

U literaturi se nerijetko susreće običaj da se u ranokršćanskim crkvama trodijelno riješena svetišta ili sa začeljem opremljenim aneksima sporedni dijelovi uz prostor glavnog oltara imenuju “pastoforijama”, čak da se u pojedinima od njih prepoznaju funkcije *prothesis* i *diakonikon*. To je zadržano i u ovoj knjizi. No zalažući se za raščišćavanje terminologije, treba upozoriti da svi ti termini imaju vrlo precizno i iznijansirano značenje: takvi se prostori javljaju nakon polovice 6. stoljeća u Bizantu kao refleksi liturgijskih reformi i kao arhitektonska pozadina obrednih povorki u vezi s liturgijom tzv. Velikoga ulaza, te ih ne bi trebalo arbitrarno upotrebljavati u terminološkom aparatu kada je riječ

o raznim varijantama trodijelnog začelja crkava, naročito ne onima predjustinijanskog razdoblja.⁵ Položaj tih prostora unutar crkvene građevine bio je fleksibilan (katkad su sasvim dislocirani od oltara kao liturgijskog fokusa), kao i sâma njihova forma; stoga su *prothesis* i *diakonikon* – radije nego za normirani oblik – imena za funkciju. A nju tek treba razaznati iz konteksta, arheološkog i onog koji nude povijesna vrela.

Iako autor izbjegava neizbježnu asocijaciju poligonalnih apsida s Ravennom 6. stoljeća, gledajući na njih radije kao na statičko-konstruktivno rješenje nego kao na stilem, ipak dosta inzistira na utjecajima ravenatsko-akvilejskoga kulturnog kruga, tražeći u njemu ishodišta arhitektonskog tipa, npr. dalmatinskih trikonhosa (*cellae trichorae* Concordije Sagittarije, Betike i Doljana). Kako su trikonhosi u Dalmaciji poput svojih pandana u sjevernojadranskim italskim gradovima naknadno optočeni prigradnjama poprimiti oblik tzv. kompleksnih crkava, autor pretpostavlja da u oba slučaja trikonhalna jezgra datira iz predjustinijanskog razdoblja (mada se u našoj literaturi polikonhalne građevine najradije vezuju uz Justinijanov horizont). Jednako tako P. Vežić inzistira na (uglavnom prevladanom) terminu “kompleksna bazilika” za temeljno tijelo crkve optočeno ovisnim prostorijama, mada na čitavom zadarskom području – i nakon što se zanemare “obogaćeni” trikonhosi – preostala četiri primjera tog tipa svejedno ne predstavljaju homogenu i graditeljski-likovno zrelu koncepciju, budući da je riječ o improvizaciji (među njima četiri – Begovača, Lepuri, Korlat, Bičina-Polača – jedino dva potonja, uvjetno, predstavljaju tip). Treba, naime, naglasiti da su tzv. kompleksne crkve gotovo uvijek izvorno najvjerojatnije ranija zdanja, s kompleksnom kronologijom izgradnje i naknadne prigradnje bočnih i aksijalnih prostorija. Tu pretpostavku potkrepljuju i oblici njihovih jezgri, tipološki

⁵ Usp. NOËL DUVAL, Les installations liturgiques dans les églises paleochrétiennes, *Hortus Artium Medievalium*, 5 (1999.), 9.

loški ubrojivih u stariji period razvoja ranokršćanske arhitekture, što naglašava i Vežić.

Neke će druge hipoteze tek trebati verifikaciju, poput one usputno iznesene u jednom ekskursu u kojem se nudi posve nova datacija poznatog mozaika konsignatorija salonitanske katedrale s ilustracijom Psalma 42, u prijelaz 7. i 8. stoljeća. Autor je zadržao, bez novih analiza, i raniju zanimljivu pretpostavku o zadarskom baptisteriju kao prototipu dalmatinskih šesterolisnih crkava predromaničkoga razdoblja, misao čiji je, rekao bih, bio najdosljedniji zagovaratelj.⁶ Njome se zatvara posljednje poglavlje knjige.

Posebna je vrijednost knjige izvrstan ilustrativni materijal, s preglednim i preciznim planovima ujednačena mjerila i grafičkog oblikovanja te kvalitetnim fotografijama. Time je stvoren korpus koji će ostati referentnim mjestom budućim istraživačima ka-

snoantičkog kršćanstva srednjeg Jadrana. Izdvojio bih i uspjele reprodukcije crteža iz putopisa Konrada von Grünemberga iz 15. stoljeća, s najranijim vedutama srednjovjekovnog Zadra. Dakako da će se u ovakvu izdavačkom pothvatu potkrasti pokoja pogreška. Treba imati razumijevanja prema temeljnoj zamisli pružanja sveobuhvatnog pregleda, pa iz te perspektive vrednovati i pojedine sitnije previde.⁷ Dok se može raspravljati o određenim autorovim gledištima te o prežicima iz starije literature i istraživačke prakse (dio je ocrtan gore), metodološka jezgra kao i spoznajna masa, izbrušena dugim iskustvom na terenu, ostaje vrlo suverena. Nesumnjivo, knjiga *Zadar na pragu kršćanstva* postavlja nove standarde u pisanju o ranokršćanskom periodu u Dalmaciji i otvara nova pitanja te nova poglavlja u promišljanju toga vremena. ✕

6 P. VEŽIĆ, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku, *Diadora*, 13 (1991.), 366-367.

7 Primjerice u (inače veoma iscrpnom i ažuriranom) popisu literature suvremenoj francuskoj arheologinji Pascale Chevalier pripisana je enciklopedijska natuknica iz 1959. godine.

SUMMARY: ANTHOLOGY OF THE EARLY CHRISTIANITY IN ZADAR

 Review of the book by P. Vežić *Zadar on the doorstep of Christianity (Zadar na pragu kršćanstva)*, which represents complete synthesis of the Early Christian art in Zadar and its surroundings. While some standpoints of the author are opened to discussion, methodology

remains sovereign. The book is excellently illustrated, with precise plans and good photographs. The book is surely to become a valuable point of reference for all future researchers of the Christianity of late antiquity in the middle Adriatic.